

Eski Erzincan Şehri Camileri¹

Funda NALDAN*

Öz

Doğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan şehir, deprem kuşağında yer aldığı için tarih içinde sık sık hareketlenmeler görülmüş ve bu depremlerden büyük ölçüde etkilenmiştir. Eski Erzincan olarak bilinen yer bugünkü şehrin güneyinde merkeze yaklaşık 8 km. uzaklıktadır. Öyle ki 1939'a kadar ayakta kalabilen Geç Osmanlı dönemi camileri de bu büyük depremde yok olmuştur. Yapılan saha araştırmasında günümüze kadar ulaşamamış camilerden sadece İzzet Paşa Camisi'nin kalıntılarına rastlanmıştır.

Erzincan'da Akkoyunlu ve Osmanlı dönemi günümüze gelemeyen ancak arşiv belge ve bilgisi bulunan 10 adet cami bulunmaktadır. Bu camiler Akkoyunlu Camisi (1301), Çukurköyü Camisi (19.yy.sonları), GerekGerek Camisi (1454-55), Gülâbi Bey Camisi (15.yy.), Gülâbi Mescidi (15. yy.), Hacı Mahinur Camisi (1897), Halilullah Camisi (15.yy.), İzzet Paşa Camisi (19.yy.), Kale Camisi (1535-36), Kurşunlu Camisi (1584-85) şehirde Akkoyunlu ve Osmanlı mimarisi hakkında bilgi vermektedir. Günümüze kadar ayakta kalamayan bu camilerin 1904 yılına kadar ayakta olduğunu şehir haritalarından öğreniyoruz. Arşiv belgelerinden faydalanarak camilerin banileri, tarihleri, görevli atamaları gibi bilgilerin yanı sıra kitabesi olan camilerin de kitabeleri okunarak bu sayede bilgilerine ulaşılmıştır. Eski Erzincan valisi olan Ali Kemali'nin kitabından o dönem çekilmiş kitabelerin fotoğrafları ve yer yer malzeme bilgisi ve Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivinden faydalanarak yapıların mimarisi hakkında bilgi edinilmiştir.

Arşiv belge ve fotoğraflarından hareketle camiler tanıtılmıştır. Plan kuruluşları bakımından kare veya dikdörtgen planlı camilerdir. Ancak Hacı Mahinur Camisi altıgen planlı olması bakımından farklılık gösterir. İzzet Paşa Camisi dışında hepsi düz ahşap tavan ile örtülüdür. İzzet Paşa Camisi kubbe ile örtülüdür. Malzeme olarak ahşap, kerpiç, taş kullanılmıştır. Yapıların çoğunda son cemaat yeri uygulaması mevcuttur. Camiler sade, gösterişten uzaktır. Bu çalışmada Erzincan merkez ve köylerinde bulunan günümüze gelmeyen ancak arşiv belge, bilgi ve fotoğrafları ile mimarisi hakkında bilgi edindiğimiz camiler ele alınacaktır. Şehrin mimari gelişimini arşiv belgelerindeki bilgilere dayanarak izlemek mümkündür. Bu camiler genel olarak yerel tarzda inşa edilmiş geleneksel düz ahşap tavanlı camiler olup bunların dışında kubbeli camilerle de karşılaşılmıştır. "Erzincan İli Cami Mimarisi" başlıklı doktora tezinde ayrı bir bölümde incelenen tarihi öneme sahip bu 10 adet cami ele alınmıştır. Bu bağlamda yapıların tarihlendirme sorunları, daha önce Ali Kemali tarafından eksik veya yanlış yapılan tarihlemeler yeni belge ve buluntular ışığında ele alınarak Anadolu Türk mimari geleneğinin Erzincan'da unutulmuş eserlerinden Akkoyunlu-Osmanlı mimarisinin önemli yapıları tanıtılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Erzincan, Arşiv Kayıtları, Cami Mimarisi, Akkoyunlu, Osmanlı.

* Erzincan Üniversitesi, fnaldan@gmail.com,

¹ Bu bildiri Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde 2016 yılında tamamlanan "Erzincan İli Cami Mimarisi" başlıklı doktora tezinin bir bölümünü içermektedir. Bkz. Funda NALDAN, Erzincan İli Cami Mimarisi, (Gazi Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü), Ankara, 2016.

The Mosques Old City Of Erzincan

Funda NALDAN*

ABSTRACT

The city, which is located in the Eastern Anatolia Region, has been seen to be active frequently in history due to its location on the earthquake zone and has been affected to a great extent by these earthquakes. Known as Eski Erzincan, the center of the present city is about 8 km. So much that the late Ottoman-era mosques that survived until 1939 were destroyed in this great earthquake. In the field survey, only the remains of the Izzet Pasha Mosque were encountered from the mosques that could not be reached to daylight.

There are 10 mosques belonging to Akkoyunlu and Ottoman eras in Erzincan that could not survive to this day but have archive documents and information. These mosques which are: Akkoyunlu Mosque (1301), Çukurkoyu Mosque (19th century), GerekGerek Mosque (1454-55), Gulabi Bey Mosque (15th century), Gulâbi Small Mosque (15th century), HacıMahinur Mosque 1897), Halilullah Mosque (15th century), Izzet Pasha Mosque (19th century), Kale Mosque (1535-36), Kurşunlu Mosque (1584-85) provide information about Akkoyunlu and Ottoman architecture in the city. We learn from city maps that these mosques, which can not stand up to the sun, are standing until 1904. The information about these mosques have been obtained by taking advantage of the archive documents and reading about the architects, history, attendant assignments of the mosques and also the epigraphs of the mosques. Information about the architecture of the buildings has been obtained by using the book of Ali Kemali, the former Erzincan governor, and the archive of General Directorate of Foundations.

The mosques are introduced from archive documents and photographs. In terms of plan type, they are square or rectangular planed mosques. However, the Hacı Mahinur Mosque differs in that it has a hexagonal plan. Except Izzet Pasha Mosque, all are covered with a flat wooden ceiling. Izzet Pasha Mosque is covered with a dome. Wood, mud brick, stone were used as material. In the majority of the structures there is a narthex application. The mosques are simple and are not embellished. In this study, the mosques will be discussed in the center and villages of Erzincan and could not survive to this day will be discussed as we have obtained information about their architectures by means of archive documents and photographs. It is possible to observe the architectural development of the city based on the information in archive documents. These are the traditional plain wooden ceiling glass built in local style in general, but also with domed glass. These 10 mosques with historical prescriptions, which were examined in a separate section in the doctoral dissertation entitled "Architecture of Erzincan Ili Mosque" were handled. In this context, the problems of the dating of the structures will be introduced by Ali Kemali, the missing or incorrectly made histories in the light of the new documents and findings and the important structures of Akkoyunlu-Ottoman architecture will be introduced from the forgotten works of Anatolian Turkish architectural tradition in Erzincan.

Keywords: Erzincan, Archive, Mosque Architecture, Akkoyunlu, Ottoman.

1. GİRİŞ

İpek yolu güzergahında bulunan Erzincan, Doğu Anadolu Bölgesi'nde doğu ile batıyı ayıran tarihi yol üzerinde bulunmaktadır. Eski çağlarda olduğu gibi Ortaçağ'da da önemini koruyan Erzincan, Türkistan ve İrandan getirilen ve aynı şekilde Akdeniz ve Karadeniz limanlarından alınan ticaret eşyasını Türkistan ve İran'a götüren ticaret kervanlarının uğrak yeri olması, şehrin iktisadi ve ticari yönden önemli bir merkez olmasını sağlamıştır.

Erzincan'ın Türklerin hakimiyeti altına girişi Malazgirt Zaferi'nden (1071) kısa bir süre sonra olduğu tahmin edilmektedir. Erzincan, Kemah, Divriği ve Şark-ı Karahisar'ı fetheden Emir Mengücek Gazi, Mengücek Beyliği'ni kurmuştur (Turan 1993,55). Mengücekliler'den sonra Büyük Selçuklular ve Anadolu Selçuklularının yönetimine girmiş olan Erzincan, daha sonra Moğol istilasına uğramıştır (Şahin 1985, 299-336). Anadolu'da İlhanlıhakimiyetinin zayıflamasından bölgedeki Osmanlı idaresine kadar olan sürede sık sık el değiştiren Erzincan Eratna Bey'in hakimiyetine girmiştir (Göde 1994, 67). Erzincan ve havalisi Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın 1467'de Karakoyunlular'ı ortadan kaldırıp buraları hakimiyeti altına almasına kadar geçen süre içerisinde Akkoyunlu ve Karakoyunlular arasında sık sık el değiştirmiştir (Anadol 1932, 44, Miroğlu 1990, 6, Sümer 1984,83). Akkoyunlu Devleti'ne son veren SafeviDevleti'nin kurucusu Şah İsmail 1502'de Erzincan'ı işgal etmiştir (Anadol 1932, 45). 1512 yılında Osmanlı tahtına geçen Yavuz Sultan Selim, Şah İsmail'e karşı savaş hazırlıklarını tamamlayarak bir hafta Erzincan'da kalmıştır (Gökbilgin 1993, 329-331). Çaldıran'da karşı karşıya gelen iki ordu arasında yapılan muharebede Şah İsmail'in ordusu mağlup edilmiş, Osmanlı hakimiyetine girdiği ilk yıllarda Bayburt ile birlikte 1514'te Bıyıklı Mehmet Paşa'ya Beylerbeyilik olarak verilmiştir. Bu dönemde Kemah, Erzincan, Tercan, Bayburt ve İspir gibi "eski Akkoyunlu arazisi" Erzincan vilayetine bağlanmıştır (Konukçu 1989, 54, Miroğlu 1995, 321).

16. ait Erzincan tahrir defterlerinde ve Evliya Çelebi (Evliya Çelebi 1986, 669-677), Klavijo (Klavijo 2007), İbn Batuta (İbn Batuta 2004) gibi seyyahların seyahatnamelerinde şehrin o dönemlerdeki genel durumu hakkında önemli bilgiler verilmekte ve Türk döneminde burada gerçekleştirilmiş olan imarlaşmalardan da bahsedilmiştir. Erzincan tahrir defterine göre 16. yy.da 20 mahalleden 7 tanesinin Müslüman-Türk mahallesi, 13'ünün ise Hristiyan mahallesi olduğunu öğrenmekteyiz (Miroğlu, 1990, 145).

Evliya Çelebi ise şehirde 48 mahallenin olduğunu söyleyerek iki bilgi arasında bir tutarsızlık görülmektedir. Buna ilaveten şehrin surlar içerisinde kaldığını, şehre demir kapıdan girildiğini, küçük bir kalesi olduğunu bu kalede de bağısız, bahçesiz evlerin bulunduğunu ve 7 cami olduğunu bildirmiştir. 16. yy. tahrir defterlerine göre şehirde 3 cami, 2 mescid vardır (Miroğlu, 1990, 149). Hurufat defterlerinde ise durum şu şekildedir: Erzincan merkezde 1691- 1834 tarihleri arasında toplam 120 adet cami, 130 adet mescid kaydına rastlanmıştır (Naldan 2016, 2).

Mevcut bilgiler, belgeler ve seyyahlardan şehirdeki yerleşmenin Osmanlı döneminde surların dışına doğru bir gelişme gösterdiği söylenebilir. Ardı ardına yaşanan depremlerden dolayı şehrin kuzeye doğru kayması gerekliliği doğmuştur. "Eski Erzincan" ünvanı buradan çıkmıştır. Şehre 1255'de uğrayan W. Rubruck şehrin yerle bir olduğunu taş üstünde taş kalmadığını ifade ederek durumu açıkça belirtmiştir (Rubruck 1900, 275). Hemen ardından 1290, 1457, 1583, 1888, 1930 ve 1939 depremleri meydana gelmiştir (Kemali 1932, 219-220).

Akkoyunlu ve Osmanlı hakimiyetinde kalan şehirde çok sayıda cami inşa edilmiş, ancak şehir deprem bölgesinde olduğu için maalesef bu yapıların çoğu günümüze gelememiştir. Yapılan arşiv çalışmaları sonucunda 1784 ve 1887 yıllarında gerçekleşen depremlerde bu yapıların yıkılma ihtimali hayli yüksektir. Ancak hangi yapının hangi yılda yıkıldığına dair bir bilgi de bulunmamaktadır. Katalogda adı geçen İzzet Paşa Camisi'nin 1939 ve Hacı Mustafa Çavuş Camisi'nin 1198'deki depremlerde yıkıldığına dair bilgiye ulaşıyoruz. Bu camilerin kitabeleri de eski Erzincan valisi olan Sayın Ali Kemali tarafından fotoğraflanarak belgelenmiş, ancak okunmamıştır.

Ayrıca bu kitapta kendisi tarafından yapılar yerinde incelenmiş, az da olsa mimari bilgileri verilmiştir. Metinde yer alan kitabeler bu kitaptan alınarak tarafımızdan okunarak değerlendirilmiştir. Ayrıca Vakıflar Genel Müdürlüğü ve Başbakanlık Osmanlı Arşivleri taranarak bu camilerin kayıtlarına ulaşılarak tespiti yapılmıştır. Günümüze gelemeyen toplam 10 adet caminin plan tipleri bilinmemektedir. Ancak İzzet Paşa Camisi dışındaki yapıların üst örtülerinin düz ahşap tavanla örtülü olduğu, kerpiç ve taşın inşa malzemesi olduğu, camilerin süslemeden uzak sade olduğu verilen bilgiler arasındadır. Vakıflar Genel Müdürlüğü'nden alınan arşiv fotoğrafları ile de tarafımızdan mimari tanımları yapılmıştır. Bu camilerden hurufat defterlerinde adı geçen var ise kayıt ilgili caminin katalog bölümünde açıklanmış, tarihlemelerde bu kayıtlardan da faydalanılmıştır.

2. CAMİLER

2. 1. AKKOYUNLU CAMİSİ (AKKOYUN SULTAN CAMİSİ): Üzümlü İlçesi'nde bulunan caminin üç satırlık kitabesine göre;

1. "Kemâmerebi-imareti hazihî'l-mescidi'l-mûbareke
2. El-Emir Say bin İncili tekabbele'llahuTe'âlâminhu
3. Fî gurre-i el-Muharrem sene ihdâ ve seb'ami'e H.701"² ifadesi geçmektedir.

Bu kitabeden caminin H.701/M.1301 yılında İncili oğlu Emir Say tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır.

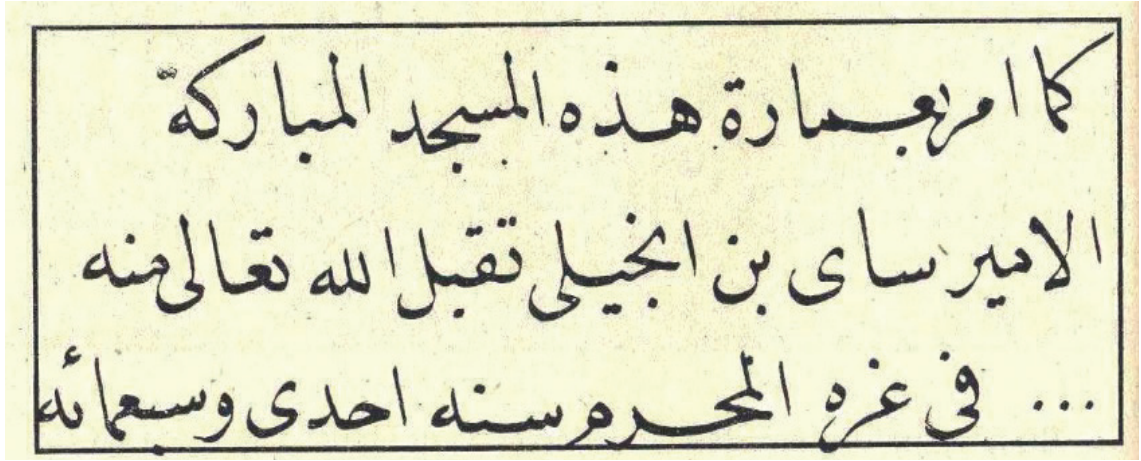

Foto.1: Akkoyunlu Camisi kitabesi

Ali Kemali, Akkoyun Baba Mescidi'nin birkaç onarım geçirdiğini, her türlü süs ve değerden yoksun bir bina olduğunu ifade etmiştir (Kemali,1992:194).

Kitabedeki 1301 tarihi Akkoyunlular için erken bir tarihtir. Ali Kemali, Akkoyun Baba'nın Akkoyunlular ile ilgisi olmadığını şu şekilde belirtmiştir: "Akkoyunlular, rakipleri olan Karakoyunlular gibi bir Türkmen aşireti olup önce Azerbaycan'a göçmüşler ve sonra Diyarbakır taraflarına gelerek sonunda Amid ile Musul arasındaki araziye yerleşmişler ve H.806/M.1043'de Akkoyunlu Devleti'ni kurmuşlardır. Kitabedeki 1301-02 tarihine dikkat edilirse Akkoyun Baba'nın söz konusu ettiğimiz sülale ile bir ilişkisi olmaması gerekir (Kemali,1992:195)

² Kitabeleri okuyan Sayın hocam Prof. Dr. Hamza KELEŞ'e teşekkür ederim.

Cami ile ilgili bir başka görüş (Sözen,1981:102) inşa tarihinin Akkoyunlular için erken bir tarih olmasına rağmen Tur Ali Bey'in güç kazanmaya başladığı yıllara rastlaması, yapının Akkoyunlularla ilişkili kişiler tarafından yaptırılma olasılığını güçlendirmektedir. Caminin isminden de Akkoyunlularla ilişkisi olduğu düşünülebilir. Caminin kitabesinde açık bir şekilde Akkoyunlular ile bir bağlantı görülmektedir. Ancak Akkoyun Baba Mescidi denmesi de düşündürücüdür. Mescid, büyük Erzincan depremlerinde yıkılmış olmalıdır. Günümüzde bu ilçede "Akkoyunlu Camisi" adıyla bir cami vardır. Bu cami 1900lü yılların ortasında inşa edilmiş olmalıdır.

2.2. ÇUKURKÖYÜ CAMİSİ: Yapıdan günümüze gelebilen ve tarihini belirten bir kitabe yoktur. Caminin H. 13 Muharrem 1305/M.1 Ekim 1887 tarihli vakfiye kaydına³ göre, Hacı Hüseyin oğlu Hacı İsmail Hakkı Efendi vakfına ait cami olduğu anlaşılmaktadır. Arşiv fotoğraflarından ibadet mekanının içten düz ahşap tavan, dıştan kırma çatı ile örtülü, ahşap hatıllı yığma kerpiç malzeme ile inşa edildiği anlaşılmaktadır.

Foto.2: Çukurköyü Camisi

Foto.3: Çukurköyü Camisi

³ V.G.M.A.,...Df.586,sf.259,sr.255.

2. 3. GEREK GEREK CAMİSİ: Yapı, Erzincan merkezde Gerek Gerek Mahallesi'nde bulunmaktaydı (Kemali,1992:196,Sözen,1981:46). Caminin son cemaat yeri kapısı üzerindeki kitabesinde "Benahâze'l-mescidi fî eyyamı Gülabi Bey Mahmud Ağa bin nuvveb (nevbi)? senehams ve seb'in ve semaniye-mie 875/1470-71" ifadesi geçmektedir.

Bu kitabeden caminin 1470-71 yılında Mahmud Ağa oğlu Gülabi Bey tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Bu kitabe bir başka araştırmacı tarafından H.859/M.1454/55 tarihli olarak okunmuştur (Sözen,1981:46).

Foto.4: Gerek Gerek Camisi inşa kitabesi

Kitabeden caminin 1454-55 yılında inşa edildiği, bir diğer ikinci kitabede de caminin ya onarılmış, genişletilmiş ya da inşasının tamamlanmış olabileceği kanaatindeyiz. Mimarisi hakkında bir bilgiye sahip değiliz. Sadece iç içe kapıdan geçildiği bilindiğine göre caminin son cemaat yeri olabileceği düşünülür. Erzincan'ın 1904 yılına ait şehir haritasında caminin bu yıla kadar ayakta olduğu bilinmektedir. Yapı, 1939 depreminde yıkılmış olmalıdır.

2. 4. GÜLABİBEY CAMİSİ (ULU CAMİ): Erzincan merkezde Gülabi Bey Mahallesi'nde bulunmaktaydı (Kemali,1992:202). Caminin harim kapısının sol tarafındaki kitabeye göre;

1. İ'lemûne'izzelemiru'l-umerâi ve melce-i ve duafa el-fakir Gülabi Bey
2. Bin el-merhûm Emir Bey kadahsene ve hakeme îtale ve zaleme el-bed'âteminabdihi el-muvazineti
3. İlla ve yahfurû ve emini'lgaddi en-nûr ve gayriha fe men nuzillebihazelharkali fe kadaliyhi ve alallahi...ifadesi geçmektedir.

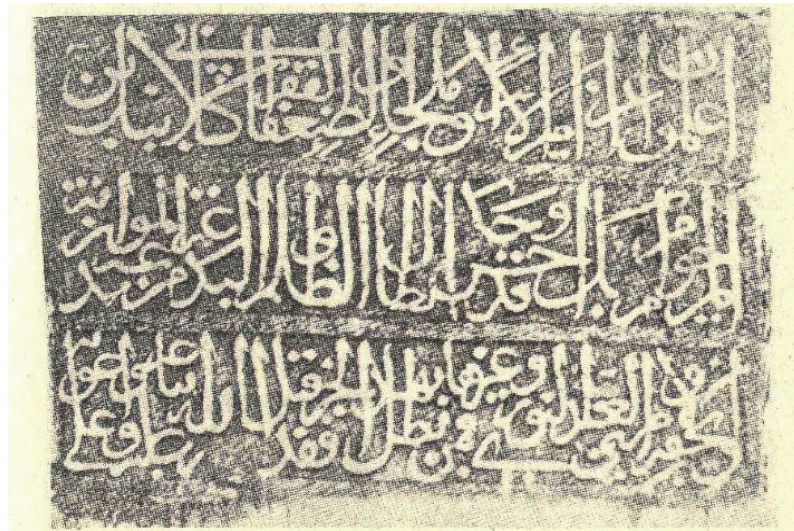

Foto.5:Gülabi Bey Camisi kitabesi

Kapının sağ tarafında olduğu ifade edilen mimarın adını veren kitabeye göre; "El-abdu ez-za'if el-muhtac ila rahmetillahiteâla el-mi'mar İshak" ifadesi geçmektedir.

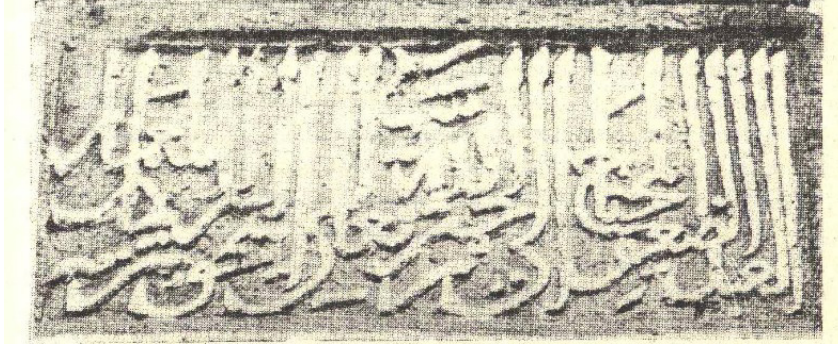

Foto.6: Gülabi Bey Camisi kitabesi

Kitabelerden de anlaşıldığı üzere cami Gülabi Bey tarafından Mimar İshak isimindeki kişiye yaptırılmıştır. Mimarının adının verildiği kitabede tarih olmadığı için bu mimarın hangi dönemde yaşadığını bulmak güçtür. Gülabi Bey, Akkoyunlular döneminde valilik yapmıştır. Uzun Hasan'ın ünlü emirlerinden Emir Bey Musullu'nun oğludur. Yapı, kitabeğe göre bu bilgilerden 15. yy.da inşa edilmiş olmalıdır.

Cami 1784 yılında Erzincan depreminde yıkılmış, 1871 yılında Hacı Ali Bey tarafından onarımı sağlanmış ve oğlu Nusret Bey caminin çevresini düzenleyip kapılarını taktırmıştır. Caminin 1712-13, 1827-28 tarihli görevli atama kayıtları vardır. Yapının 1784 yılındaki depremde yıkıldığı düz damlı caminin yerine yine aynı düzende Hacı Ali Bey'in çatılı olarak yaptırdığını öğrenmekteyiz. Caminin 33.m uzunluğunda ve 28. m. eninde, 6.5 m. yüksekliğinde olduğunu bildiren Ali Kemal, yapının kerpiç malzemeden ve çok süslü olduğunu söylemiştir (Kemali,1992:196-197).

Cephe fotoğraflarına göre cami, duvarla çevrelenmiş bahçe içerisindedir. Dıştan dört yana eğimli kırma çatı ile örtülüdür. İçten de düz ahşap tavan ile örtülü olmalıdır. Cephelerde alt ve üst sırada düşey dikdörtgen biçimli, düz lentolu, demir parmaklıklı pencereleri olduğu bilinmektedir. Silindirik gövdeli, tek şerefeli, külahla örtülü minaresinin kesme taştan yapıldığı anlaşılmaktadır.

Foto.7:Gülabi Bey Camisi

2.5. GÜLABİ MESCİDİ: Gülabi Bey mahallesinde bulunmaktaydı. Mescidin kim tarafından yaptırıldığı ve inşa tarihi bilinmemektedir. Ancak kitabesinde geçen tarihe göre Akkoyunlular döneminde inşa edilmiş olmalıdır. Kitabesine göre;

1. Haze'l-mescidu'l-mubarek Muhammed bin
2. Hıdır el-kadı be-Erzincan
3. Afallahute'âlâzunubehuma... ifadesi geçmektedir.
4. Fî sene 975/1567-68"

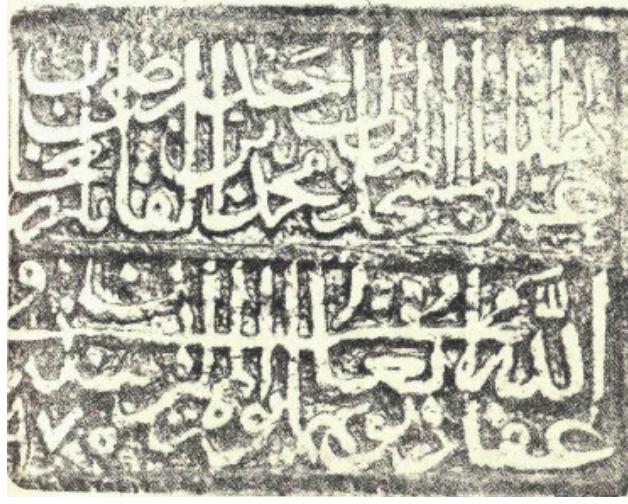

Foto.8:Gülabi Bey Mescidi kitabesi

Kitabeden anlaşıldığına göre yapı 1567-68 yılında Kadı Haydar oğlu Mehmet tarafından tamir geçirmiştir. Mahalle ve mescide ismini veren Gülabi Bey'in yapı ile ilişkisi net olarak bilinmemektedir. Ancak, yapıya Gülabi adının verilmesi yapıyı Akkoyunlular Dönemi'ne tarihlendirmeye yetmektedir. Ali Kemali kitabeden mescidin inşası ile ilgili şu bilgileri vermiştir: "Gülabi Bey Mahallesi'ndedir. Kerpiçten küçük bir binadır. Erzincan kadısı Mehmet Bin Ahmet nam zat tarafından yaptırılmıştır. Demek ki 2. Sultan Selim'in cülusunu takip eden sene içinde yapılmıştır. Bu kitabenin yeri şimdi değişmiş, mescidin karşısında, köşe başındaki çeşme üzerine konulmuştur.

2. 6. HACI MAHİNUR CAMİSİ: Erzincan Beybağı Şerefiye Mahallesi'nde bulunmaktaydı (Erzurum Bölge Koruma Kurulu). Cami, vakfiye kaydına göre⁴ bey kızı olan Hacı Manihur Hanım tarafından 4 Zilhicce 1314/ 6 Mayıs 1897 yılında inşa ettirilmiştir. Arşiv fotoğrafından altıgen bir plana sahip olduğu görülmektedir. Üst örtü, kırma çatı ile örtülüdür. Çatının ortasında çok kenarlı fener vardır. Fenerde her bir kenarda pencereler açılmıştır. Minber ahşap oymadır, stilize edilmiş bitkisel motiflerden meydana gelmiştir. Minber, tahta oymacılığının bölgesel bir uygulama olduğu ifade edilmiştir (Karpuz,1986:6-7).

Foto.9: Hacı Mahinur Camisi

2. 7. HALİLULLAH CAMİSİ: Yapının Erzincan'da aynı isimdeki Halillullah Mahallesi'nde bulunduğu, caminin batı cephesinde bir de çeşmenin olduğunu Ali Kemal tarafından öğrenmekteyiz (Kemali 1992:197-98). Giriş kapısı üzerindeki kitabeden caminin inşa tarihi ve yaptıranı belli değildir. Ancak Halillullah Çeşmesi üzerindeki kitabeye göre Mevlana'nın müridlerinden Halillullah Çelebi'nin oğlu İsa Çelebi 1448-49 yılında tarafından yaptırılmıştır. Caminin kerpiç malzemeden inşa edildiği ve kapısının sol tarafında kitabesi olduğu bilinmektedir (Kemali,1992:198). Yapıyı buradan Erzincan'da 15.yy.da Mevleviliğin öncülerinden Halillullah Çelebi'ye bağlamak mümkündür.

Caminin de çeşmeden önce ya da aynı yılda yapılmış olduğu ve İsa Çelebi'nin camiye de yaptırmış olacağı kuvvetli bir ihtimaldir.

2. 8. İZZET PAŞA CAMİSİ (YENİ CAMİ): İzzet Paşa⁵ (Süreyya,1996:845) Camisi, Beybağı Mahallesi'nde bulunmaktaydı. Caminin inşa tarihi bilinmemektedir. Arşiv belgelerinde bu isimle geçtiğinden ve İzzet Paşa'nın da Erzincan'da cami yaptırdığı bilindiğinden bu cami İzzet Paşa tarafından inşa edilmiş olmalıdır. İnşa tarihi bilinmeyen caminin banisi olan İzzet Paşa'nın bir de hamamı vardır. Günümüzde hamam 59. Topçu Er Eğitim Tugayı içindedir. Kitabesine göre hamam, 1869 yılında Müşir İzzet Paşa tarafından yaptırılmıştır. Caminin de banisi İzzet Paşa'nın 1798/99-1893 yılları arasında yaşadığı bilindiğine göre caminin de bu tarihler arasında inşa edildiği muhakkaktır. Caminin 19.yy.da inşa edildiği anlaşılmaktadır.

1904 yılına ait Erzincan haritasında caminin ayakta olduğunu biliyoruz. Cami 1939 büyük Erzincan depreminde yıkılmıştır. Günümüzde ayakta olmayan yapının eski fotoğraflarına göre mimari tanımı yapılmıştır Cami, günümüzde harap haldedir. Erzincan Kalesi'nin olduğu yerde, eski Erzincan yerleşiminde bulunmaktadır Cami planının kare mi yoksa dikdörtgen mi olduğu bilinmemektedir. Ancak üst örtü kubbe ile örtülüdür. Kuzey cephede son cemaat yeri vardır. Güney cephede mihrap dışa beşgen olarak taşırılmıştır. Beş gözlü son cemaat yeri kubbe ile örtülüdür. Harime kuzey, doğu ve batı cephelerden giriş sağlanmaktadır. Minareler, kuzeydoğu ve kuzeybatı köşede son cemaat yeri üstünde yükselmektedir. Harim kubbe ile örtülüdür. Caminin moloz taş malzeme ile inşa edildiği günümüzdeki kalıntılarından anlaşılmaktadır. Dıştan tamamen kesme taş ile kaplanmıştır.

Foto.10:İzzet Paşa Camisi

⁵ İzzet Paşa Haşim Osman Paşa'nın oğludur. Erzincan'da 1798-99'da doğdu. 1849'da Hakkari ve Van valisi olup 1850 yılında yarılmıştır. 1850-1852 yılları arasında Cidde valisi olup 1854'de azledilmiştir. 1867 yılında Sivas valisi olup 1879'da ayrılmıştır. 1883-84 yılında Edirne valisi olup 1893 yılında vefat etmiştir. Kendinden 40 yıl önce vefat eden oğlu Hurrem Paşa'nın adının yaşatılması için Erzincan'da büyük bir cami inşa ettirmiştir.

Foto.11: İzzet Paşa Camisi

Foto.12: İzzet Paşa Camisi

Foto.13: İzzet Paşa Camisi

2. 9. KANUNİ SULTAN SÜLEYMAN CAMİSİ (KALE CAMİSİ): Cami muhtemelen Erzincan Kalesi'nde bulunmaktaydı. Mescidin iç içe kapılarının olduğu, ikincisi üzerinde bir kitabe olduğu anlaşılmaktadır (Kemali,1992:199). Kitabeye göre;

1. "Kadbenâhaze'l-mescidu'l-mübârek
2. Es-Sultanü'l-'azam ve'l-hânu'l-mu'azzam
3. Hazreti Sultan Süleyman Han bin Sultan
4. Selim Han bin Bayezid Han halledellahu
5. Devletehu ve ebbedesaltanatehu
6.sene isna ve erbe'in ve tis'amie
7. 942?"ifadesi geçmektedir.

Foto.14: Kanuni Sultan Süleyman Camisi kitabesi

Kitabesine göre cami Kanuni Sultan Süleyman tarafından 1535-36? yılında inşa edilmiştir. Başbakanlık Osmanlı Arşivlerinde camiye M.1705-06 tarihinde görevli ataması yapıldığını öğrenmekteyiz⁶. Hurufat defterlerinde H.1207/M.1792-93,1108/M.1696-97 tarihleri arasındaki görevli atamalarında⁷ yapı "Ka'la Derununda Sultan Süleyman Han Camisi" olarak geçer.

Kanuni'nin ikinci Acem Seferi'ne gidişi sırasında inşa edilmiş olduğu, Mimar Sinan'ın Kanuni'nin yanında olmasına rağmen bu caminin sade ve gösterişten uzak olduğu, dikdörtgen planlı, kerpiç malzemeden inşa edildiği ve üst örtüsünün düz tavan örtülü olduğu verilen bilgiler arasındadır. Caminin mimari bir değeri olmadığını ifade etmiştir (Kemali,1992:199)

2. 10. HACI MUSTAFA ÇAVUŞ CAMİSİ (KURŞUNLU CAMİSİ): Erzincan Merkez'de Kurşunlu Mahallesi'nde bulunmaktaydı. Kitabesine göre;

1. Benâhaze'l-mescide'l-Cami' fî eyyam-ı Devleti Es-Sultanü'l-'azam Zıllullâhifi'l-âlem
2. Es-Sultan Murad Han bin Sultan Selim Han halledellahumülkehû Ez-Zâ'im Hacı Mustafa bin Hoca (Havace) SeydiFevti fî sene H.992/M.1584-85" ifadesi geçmektedir.

Bu kitabeye göre cami 2. Murad zamanında Hacı Mustafa⁸(Kemali,1992:200) tarafından 1584-85 yılında yaptırılmıştır. Caminin banisi Mustafa Çavuş'un vakfı olduğu, bu görevin de Kemahlızade Mustafa Efendi'den kardeşi Abdülmecit Efendi'ye verildiği kayıtlı olan bu vakfiye⁹ H.995/M.1586-87 yılında düzenlenmiştir. Ali Kemali, yapıyı incelemiş ve yapının kerpiç malzemeden inşa edildiğini, üstünün düz dam örtülü olduğu bilgisini vermiştir. Cami 1191'deki büyük depremde yıkılmış ve onarım görmüştür (Kemali,1992:199).

⁶ BOA,Dosya No:4,Gömlek No:284,Fon Kodu:AE.SAMD.III.

⁷ V.G.M.A.,HD.,1064/30/31/27/28, 1060/58, 532/35, 533/7, 534/87, 534/90, 1055/26/28, 1058/27, 1059/35, 1060/58, 1065/25, 1067/62/65, 1140/16.

⁸ Mustafa Çavuş hakkında detaylı bilgi için bkz. Mustafa Çavuş'un babası, atlı askerlerin reislerinden olduğu gibi, kendi de gerçek kudret, servet ve ün sahibi bir kişiydi. Vakıfları pek çoktur. Caminin yanında medresesi olduğu ve ayrıca bir de kervansaray inşa ettirdiği bilinmektedir.

⁹ V.G.M.A, Df.591/5, Sy. 159, Sr. 143.

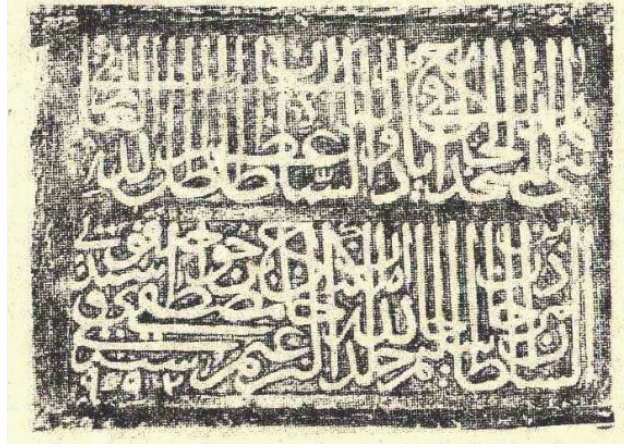

Foto.15:Hacı Mustafa Çavuş Camisi kitabesi

3. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Eski Erzincan şehrinin sınırlarını Erzincan Kalesi belirlemiştir. Şehrin sonradan surlar dışına çıktığını Matrakçı Nasuh'un minyatüründe de görmekteyiz (Matrakçı Nasuh,2014, minyatür 22a).Şehrin bugünkü yerleşimi 1939 depremi sonrasında oluşan yerleşimdir. Yapılan incelemeler sonucunda deprem kuşağında olduğu için camilerin çoğunun günümüze kadar gelemediği anlaşılmaktadır. Bu depremlerde Erzincan'ın büyük ölçüde hasar gördüğü, binaların yıkıldığı ve çevre köylerin de etkilendiği bilinmektedir. Ancak, bu yıllarda gerçekleşen depremlerde hangi camiler ne kadar etkilenmiştir bilinmemektedir. Bu camilerden sadece Hacı Mustafa Çavuş Camisi'nin 1198, İzzet Paşa Camisi'nin ise 1939 yıllarındaki depremlerde yıkılmış olduğunu biliyoruz (Kemali, 1992: 46). Ayrıca arşiv fotoğraflarından İzzet Paşa Camisi'nin 1930 yılındaki depremde kubbesinin yıkıldığı anlaşılmaktadır. 1939 yılından sonraki depremler (1941, 1966, 1967, 1983) hasar veren, yıkıcı boyutta olmayan afetlerdir. Erzincan'ın 4 kez yer değiştirdiği bazı kaynaklardan anlaşılmaktadır (Altınbilek,1997:136)

Camilerin inşa tarihlerine bakıldığında en erken 1301 tarihli olmak üzere, 15.yy.dan 3, 16.yy. dan 3, 19.yy.dan 3 cami bulunmaktadır. Okunan kitabeler bu tarihllemeleri saptamamıza olanak vermiştir.

Erzincan'ın gerek Ortaçağ'da gerekse Osmanlı döneminde önemli bir şehir olduğu anlaşılmaktadır. Ancak sürekli yaşanan depremlerden dolayı tarihi eserleri yok olmuştur. Şehrin sosyo-ekonomik, kültürel yapısı da haliyle etkilenmiştir.

Sayın Ali Kemali tarafından da camilerin kitabeleri fotoğraflanmış, bu sayede kitabeler tarafımızdan okunmuştur. Bu camilerden farklı adlarla bilinenler kitabeleri okunarak banilerinin isimleri ile yeniden isimlendirilmiştir. Bu camiler şunlardır: Yeni Cami İzzet Paşa, Kurşunlu Camisi Hacı Mustafa, Kale Camisi Kanuni Sultan Süleyman Camisi şeklinde değiştirilmiştir.

Akkoyunlu ve Osmanlı Dönemi'ne tarihlenen camilerden inşa kitabesi olmayanlar arşiv belge ve kaynaklardan, mimari özelliklerinden hareketle tarihlendirilmiştir. Camilerin mimarisi hakkında yeterli bilgi olmamakla birlikte İzzet Paşa Camisi ve Hacı Mahinur Camisi dışında hepsinin mimarisinin birbirine benzediği anlaşılmaktadır. Genel olarak düz ahşap tavanlı, kerpiç malzemeli, son cemaat mekanlı, süslemeden uzak sade yapılardır. Bu camilerden çoğunluğunun Erzincan ve çevresinde yaygın olarak rastlanan düz ahşap tavanlı yapılar olduğu görülmektedir. Anadolu'da günümüze ulaşan bu tipin en erken örneği Beyşehir Eşrefoğlu Camisi (1299) (Erdemir 1999, 99-112, Kuran 1972, 180-182) olmak üzere bu tipe her dönem ve her bölgede rastlamak mümkündür. Camilerde yapı malzemesi taş, ahşap ve kerpiçtir. Depremlerin yanı sıra kerpiçin kullanılmış olması yapıların günümüze gelememiş olmasının nedenlerinden biridir. Bu durumu o

dönemin Erzincan'daki ekonomik durumu ile açıklayabiliriz.

Sonuç olarak, bu camilerin günümüzdeki camilerden çok farklı bir mimaride olduğu bu bilgilerden dolayı düşünülmemektedir. Sadece duvar kalınlığı veya ölçü farklılığı olabilir. 19.yy.dan itibaren camiler plan, mimari malzeme, örtü düzeni bakımından aynı tipte inşa edilmiştir. Daha sonraki dönemde de gelişen mimariyi etkilediği muhakkaktır. Bu grup, daha çok Anadolu'nun farklı yörelerinde de görülen mimariyi yansıtmaktadır. Ayrıca ihtiyaçtan kaynaklı, sanat, estetik kaygı düşünülmeden inşa edilmiş örneklerdir. Türk mimarisine bu yüzden bir yenilik kazandırmamıştır. Ancak İzzet Paşa Camisi, geç dönemde yapılmış farklı mimarisi ile dikkat çeken bir örnektir. Üst örtüsünün kubbe ile örtülü olduğu, kuzey cephede ince sütunlara oturan sivri kemerli kubbe ile örtülü beş gözlü son cemaat mekanlı, son cemaat mekanının üzerinde iki minare uygulaması, güney cephede mihrabın dışa beşgen olarak taşırılması Erzincan'da başka bir benzeri olmayan türden bir eserdir. Bölgede bu caminin en yakın benzeri Malatya Yeni Camisi'dir. Diğer bir örnek olan Hacı Mahinur Camisi ise altıgen planlı oluşu ile geç dönemde meydana gelen plan arayışlarının bir göstergesi olmalıdır.

Günümüzde olmayan bu yapılar, o dönemin mimarisi bize yansıttığı kaybolan tarihi ve mimariyi bize hatırlattığı için oldukça önemlidirler. Erzincan merkezde bulunan başka bir tarihi cami mevcut değildir. İlçe ve köylerde bulunan eserlerin de korunarak yaşatılması, yıkılmadan kayıtlara geçirmek bizlerin görevidir.

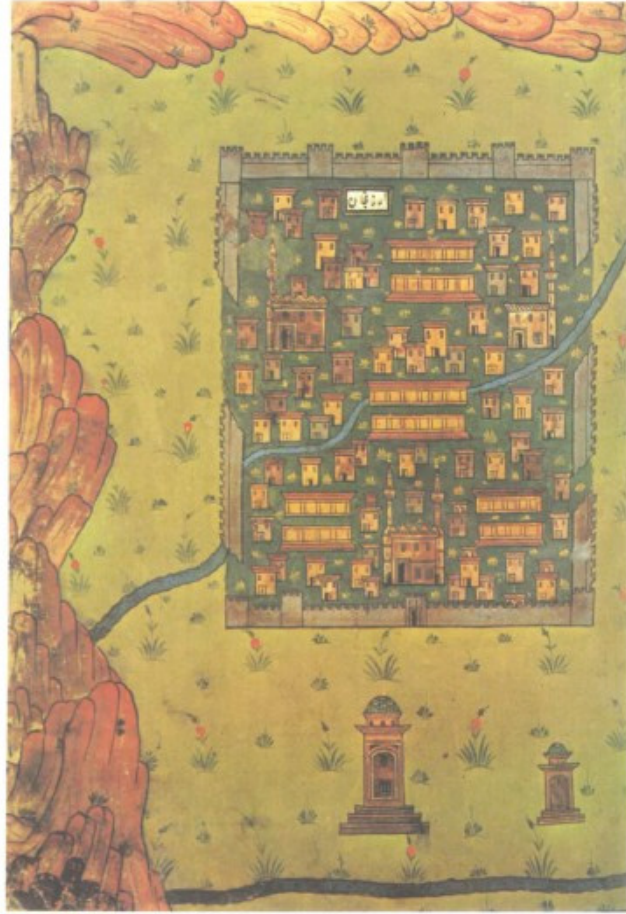
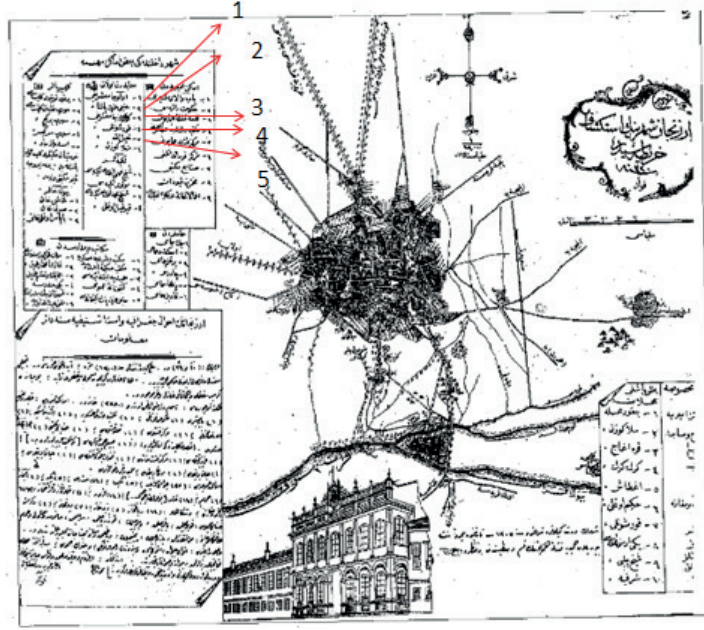
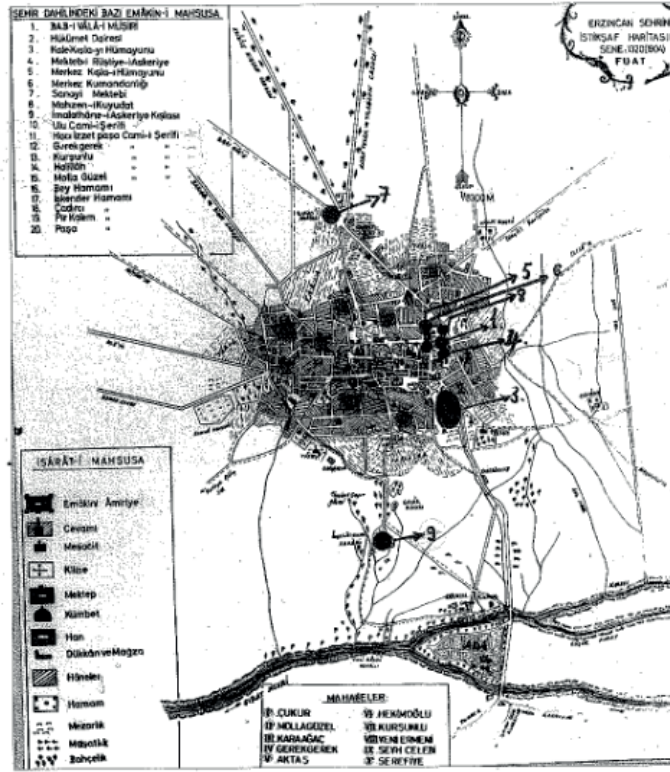

Foto. 16: Erzincan Minyatürü

Şekil 1: Eski Erzincan 1939 yılı haritası (İ.Hakkı Akansel'den)

1. Gülabi Bey Camisi
2. İzzet Paşa Camisi
3. Gerek Gerek Camisi
4. Hacı Mustafa Çavuş Camisi
5. Halilullah Camisi

Şekil 2: Eski Erzincan 1904 yılı haritası (İ.Hakkı Akansel'den)

KAYNAKÇA

- Akansel, İ.H. (1999). Eski Erzincan'da Tarihi Kışla ve Askeri Yapılar, Erzincan.
- Altınbilek, M. S. "Planlama Sorunları Açısından Erzincan'ın Şehir Coğrafyası", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.1997.
- Anadol, C. Vilayetlerimiz Erzincan, İstanbul, 1932.
- BOA,Dosya No:4,Gömlek No:284,Fon Kodu:AE.SAMD.III.
- Clavijo, RuyGonzales, Timur Devrinde Kadis'tenSemerkand'a Seyahat (çev.Ömer rıza doğrul), İstanbul: Kesit Yayınları, 2007.
- Erdemir, Y. Beyşehir Eşrefoğlu Süleyman Bey Camii ve Külliyesi, Beyşehir:Beyşehir Vakfı, 1999.
- Erzincan Kültür ve Turizm Envanteri. T.C. Erzincan Valiliği Kültür ve Turizm Müdürlüğü. Erzincan. 2007.
- Evliya Çelebi. Seyahatname. Üçdal Neşriyat. 3. İstanbul. 1986.
- Göde, K. Eratnalılar (1327-1387), Ankara, 1994.
- Gökbilgin, M.T. Çaldıran Muharebesi, İA, C.III, İstanbul, 1993, s. 329-331.
- İbn-i Batûtâ,Ebû Abdullah Muhammed Tanci, İbn-i Batûtâ Seyahatnamesi, (çev.a.Sait Aykut), C.I, İstanbul:YKY, 2004.
- Karpuz ,H. "Eski Erzincan'daki Anıtlar", Mengüceli Kültür, Araştırma ve İnceleme Dergisi, 5, Erzincan, 1979, 5-8.
- Kemali, A. Erzincan Tarihi,Coğrafi, Toplumsal, Etnografi, İdari, İhsai İnceleme Araştırma Tecrübesi. İstanbul. 1992.
- Konukçu, E. Erzurum Tarihi-Erzurum'da İslam Hakimiyeti, Halifeler, Emevi ve Abbasiler, Şehr-i Mübarek Erzurum, Ankara, 1989.
- Kuran, A. "Anadolu'da Ahşap Sütunlu Selçuklu Mimarisi", Malazgirt Armağanı, Ankara:TTK, 1972, 179-186.
- Miroğlu, İ. Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası, Ankara:TTK, 1990.
- Naldan, F. "Erzincan İli Cami Mimarisi", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2016.
- Rubruck, W. TheJourney of William of Rubruck, (çev.Rockhill), London, 1990.
- Sezen, T. Osmanlı Yer Adları (Alfabetik Sırayla), Ankara, T.C., Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, 2006.
- Sözen, M. Anadolu'da Akkoyunlu Mimarisi. İstanbul. 1981.
- Sümer, F. Karakoyunlular I, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1984.
- Süreyya, M. Sicill-i Osmanî. III. İstanbul. 1996.
- Şahin, T.E., Anadolu'nun Tarihi Akışı İçerisinde Siyasi, Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Açından Erzincan Tarihi, C.I, Erzincan: Erzincan Hayra Hizmet ve Dayanışma Vakfı Yayınları,1985.
- Turan, O. Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul.
- V.G.M.A, Df.591/5, Sy. 159, Sr. 143.
- V.G.M.A.,,Df.586,sf.259,sr.255.
- V.G.M.A.,Df.594,sf.90,sr.80.
- V.G.M.A.,HD.1064/30/31/27/28, 1060/58, 532/35, 533/7, 534/87, 534/90, 1055/26/28, 1058/27, 1059/35, 1060/58, 1065/25, 1067/62/65, 1140/16.
- Yurdaydın, H.G. Matrakçı Nasuh. Beyan-ı Menazil-i Sefer-i Irakeyn Sultan Süleyman Han. Türk Tarih Kurumu. Ankara. 2014.

